

«ТАРЫХ ЖАНА МАДАНИЯТ ЖЫЛЫНДА» ДЕНЕ ТАРБИЯ ЖАНА СПОРТ ТАРЫХЫНЫН ЗАМАНБАП МЕЗГИЛИНДЕГИ АБАЛЫН ТАЛДОО

УДК 796.011 (082)

Саралаев М.К.

*КМДТжСАсынын педагогика, психология жана дене тарбиянын тарыхы
кафедрасынын профессордун м.а., п.и.к., Бишкек ш.*

Корутунду: Илимий макалада К.Р. өнүккөн дене тарбия жана спорттун тарыхы, азыркы абалы, ар-кандай өзгөчөлүктөрү көрсөтүлүп берилген. Тарыхта кездешкен фальсификация-лоолор, божомолдоолор да сынга алынган. Фальсификациялоого жол бербес үчүн эмнелерди билүү керек экени да маалымдалган. Изилдегенде ката кетирбес үчүн кандай талаптарды, тарыхый принциптерди билүү керек экени да баса көрсөтүлгөн.

Негизги сөздөр: тарых, жыл эсептөө, фактылар, даректер, божомолдоо, фальсификация-лоо.

АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ИСТОРИИ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И СПОРТА В ГОДУ «ИСТОРИИ И КУЛЬТУРЫ»

Саралаев М.К.

РЕЗЮМЕ : В научной статье отражаются: краткая история физической культуры КР особенности, современное состояние; показаны имеющиеся в исторической литературе и средствах массовой информации моменты фальсификации событий, опора на предположения без доказательной базы. Даны основополагающие и принципиальные требования к историческим исследованиям.

Ключевые слова: история, периодизация, факты, источники, предложение, фальсификация.

ANALYSIS OF THE CURRENT STATE OF THE HISTORY OF PHYSICAL CULTURE AND SPORTS OF THE YEAR “HISTORY AND CULTURE”

Saraliev M.K.

Abstract: In the scientific article recognized: A Brief History of Physical Culture of the Kyrgyz Republic; especially the current state; shows available in the historical literature and media moments falsifying events, relying on assumptions without evidence. It also gives basic and fundamental requirements for historical research.

Keywords: history, period, facts, sources, supply, fabrication.

Макаланын максаты – дене тарбия жана спорт тарыхынын азыркы мезгилдеги абалын талдоо, кездешкен божомолдоолорго, жалган маалыматтарга сындуу пикир айтуу.

Макаланын мндеттери:

1. Заманбап мезгилиндеги дене тарбия жана спорт тарыхынын абалын адабияттардан изилдеп аныктоо;

2. Дене тарбия жана спорт тарыхындагы көйгөйлүү маселелерин аныктап кайсы бир актуалдуу темаларын белгилөө;

3. Адабияттарда жана массалык маалыматтарда кездешкен тарыхый спорттук окуяларын фальсификациялоого сын берүү.

Илм изилдөөнүн ыкмалары:

- дене тарбия жана спорт тарыхына тиешелүү адабияттарды талдоо;

- дене тарбияны жана спортту чагылдырган массалык маалыматтарын изилдөө;

- спорттук практикада топтолгон тажрыйбаны пайдалануу;

- дене тарбия жана спорт адистери менен аңгемелешүү.

Изилдөөнүн жыйынтыктары.

I. Дене тарбиянын тарыхы боюнча кыскача баяндама

Дүйнөнүн башка элдериндей эле кыргыздарда да оюн-зооктор жана мелдештер байыртадан пайда болуп жана өнүгүп келген.

Илгертен келаткан оюндар, ар кандай көнүгүүлөр жана мелдештер шарттуу түрдө төмөнкүдөй тарыхый жол менен классификацияланат: 1) жоокерчиликке даярдоочу баатырдык мелдештер (жамбы атмай, эр сай-

ыш, эр оодарыш, эр чабыш); 2) мал чарбачылыкка байланышкан спорттук мүнөздөгү ат оюндары жана мелдештер (ат чабыш, жорго салыш, көк бөрү, эр эңиш, кыз куумай, тыйын энмей, ат үстүндө ойноо); 3) кара күч мелдештери жана отуруп ойнолчу оюндар (күрөш, ордо, тогуз коргоол, упай, чатыраш); 4) социалдык теңсиздикти билдирүүчү оюн-зооктор (төө чечмей, атала баш, өпкө чапмай, таз сүзүш ж.б.); 5) жаштардын, балдардын кыймылдуу оюндары (ак чөлмөк, жоолук таштамай, чикит, чакан таш ж.б.); 6) ырым-жырым, салт оюндары (тушоо кесүү, жар көрүү, кыз оюну ж.б.); 7) мергенчилик кылуу (салбуурунга чыгуу, куш салуу, тайган агытуу, капкан салуу ж.б.).

Орто кылымдарда кыргыз жериндеги Суяб, Баласагын, /згөн, Ош, Даркан шаарлары «Улуу жибек жолунда» болгондуктан, Борбордук Азия элдеринин оюн-зооктору, көнүгүүлөрү жана мелдештери бардыгына таандык болгон.

Совет доорунда 30-жылдардын башында жалпы дене тарбия кыймылына жетекчилик кылууну жакшыртуу, спорт ишинде кездешчү кемчиликтерди жоюу үчүн Кыргызстандын Дене тарбия боюнча кеңеши түзүлгөн. Дене тарбия ишин жөнгө салып, спорттук кыймылды андан ары өнүктүрүүдө 1931-ж. комсомолдун демилгеси менен түзүлүп, кийинчерээк советтик дене тарбия кыймылынын нормативдүү негизине айланган «Эмгекке жана Мекенди коргоого даяр» (ГТО) деген Бүткүл союздук дене тарбия комплексинин киргизилиши чоң роль ойногон.

Улуу согуш башталган күндөн тартып, республиканын дене тарбия жана спорт уюм-

дары кайра куруу иштерин баштан кечирген. Согуш учурунда «Бардыгы фронт үчүн, бардыгы жеңиш үчүн!» деген ураан астында республиканын дене тарбия жана спорт уюмдары орчундуу маселелерин чечишкен.

Улуу согушта Кыргызстандын жоокер-спортчулары баатырдыкты, эр жүрөктүүлүктү, шамдагайлыкты көрсөтүшкөн.

Согушка катышып каармандык көрсөткөндөрдүн арасында спортчулардан – Кыргыз педагогика институтунун окутуучусу Юнус Мусин (ал атайын атчан жоокерлердин полкунда командир болгон), футболчу К.Оторбаев, гимнаст А. Сухов, альпинист А.Чайбеков, штангачы И.Михайлюк ж.б. болгон.

Кыргызстан коммунисттик партиясы 1949-ж. 5-апрелде атайын «Массалык дене тарбия кыймылын кеңири жайылтуу жөнүндө» токтом кабыл алган.

1954-ж. айылдык ыктыярдуу спорт коому «Колхозчунун» уюштурулушу, андан кийин СССР элдеринин спартакиадаларынын өткөрүлө башташы жана Кыргыз мамлекеттик дене тарбия институтунун ачылышы республикада дене тарбия менен спорт өнөрүнүн өнүктүрүүгө чоң түрткү берген.

1960-жылдан тартып Кыргызстандын спортчулары Олимпиялык оюндарына катыша баштаган. СССРдин курама командасына кошулуп С.Мурсалимов, Л.Иванов, А.Анарбаев, В.Корсакова, О.Барч, А.Древина, В.Чичаева, А.Абушахметовдор олимпиялык оюндарына ийгиликтүү катышышкан.

Москва Олимпиадасына (1980-ж) ийгиликтүү катышып чемпион болгондор К.Осмоналиев, А.Мелентьев, Т.Колпаковалар болушкан. Ошондо А.Блинов – күмүш медалына жеткен, С.Жуманазаров – коло медалын алган, ал эми Т.Сысоева болсо 5-орунду ээлеген. 1988-жылы Сеул (Түштүк Корея) шаарында өткөрүлгөн Олимпиялык оюндарында М.Кульчунова 4x400 метрге эстафетага жүгүрүүдө - СССРдин курама командасында жарышып чемпионка болгон, дүйнөлүк рекордду жаңырткан.

Кайра куруу мезгилинде Кыргызстандын дене тарбия иши бир топ өзгөрүүгө дуушарланган. 1991-ж. Кыргыз Республикасынын Улуттук Олимпиялык Комитети уюшулган (президенти Э.Кутманалиев).

1996-ж. Атлантада (АКШ) өткөн 26-Олимпиялык оюндарга Кыргызстандын спорт командасы (33 спортчу) 1-жолу өз алдынча катышкан.

29-жайкы Олимпиялык оюндары Кытай Эл Республикасынын борбору Бээжин шаарында болуп өткөн. Анда 204 мамлекеттен спортчу мелдештин 27 түрүнөн таймашкан. Кыргызстандан 20 спортчу катышкан. Кыргыз Республикасынын спорттук жаатында грек-рим күрөшүнөн Канатбек Бегалиев күмүш медалын утуп алган. Руслан Түмөнбаев болсо коло медалын алган.

Кийинки 30-жайкы Олимпиялык оюндарына (Лондонго) Кыргызстандын 14 спортчу катышкан, бирок медалдуу орундарга жеткен спортчу болгон эмес.

Быйыл кыргыздын спортчулары Рио де Жанейро (Бразилия) шаарында өтө турган кезектеги олимпиялык оюндарына даярданууда. [2].

II. Дене тарбия жана спорт тарыхынын академиядагы илим изилдөөгө тиешелүү кээ бир көрсөткүчтөрү

1. Азизбаев С.С., Саралаев М.К. «Көчмөн кыргыздардын улуттук дене тарбиясы: тарыхы, өзгөчөлүгү жана азыркы абалы» деген тарыхый окуу колдонмо даярдалды, 2016-жылы басылып чыгат.

2. Кыргыз-түрк «Манас» университетинин изденүүчүсү Тагаев М.И. «Развитие и становление физической культуры кыргызов (с древних времен до наших дней. Источниковедческий анализ)» деген темадагы мекеменин тарыхына тиешелүү диссертациясын аяктап жатат.

3. Академиянын аспирантурасын бүтүргөн Кызалаков Ж. «Кыргыздын салттуу мергенчилигинин тарыхы» деп аталуучу диссертациясынын үстүндө иштеп жатат.

4. Т.Т.Иманалиевдин жана М.К.Сара-лаевдин авторлугу менен «Кыргыз энциклопедиясынын» 7-томунда «Спорт» деп аталган Кыргызстандын дене тарбиясынын тарыхын жана азыркы абалын баяндаган макала басылып чыкты.

5. 2015-жылдын 15-16-октябринде Кыргыз мамлекеттик дене тарбия жана спорт академиясынын 60-жылдык маарекеси белгиленген. Документалдуу-тарыхый очеркте академиянын ачылышы, өнүгүү жолу, дене тарбия жана спорт боюнча адистерди даярдоодогу сан-сапаттары, негизги тарыхый окуялары, орчундуу даталары, атактуу окутуучулары, бүтүрүүчүлөрү, ректорлору жана башка жетекчилери, атактуу спортчулары баяндалып көрсөтүлгөн.

III. Дене тарбиянын жана спорттук тарыхый маалыматтарын фальсификациялоочу аракеттер жөнүндө

Кийинки мезгилдерде республикабыздагы гезит-журналдарда, интернеттин маалыматтарында ар кандай тарыхка туура келбеген, апырылтып берилген жалган «Чынгызхан кыргыз болгон» деген пикирлер таралып жатат. Кээ бир авторлордун маалыматтары боюнча кыргыздын оюндары «мындан 6-7 миң жыл мурун пайда болгон» деп жазылып жүрөт. «Шахмат оюнун кыргыздар ойлоп тапкан» дегенди да кездештиребиз.

Казак окумуштууларынын айтуусу боюнча «Олимпиялык оюндары Казакстанда башталган экен. Илгерки заманда бир бий өлгөн. Ошого аш бергенде «өлүмбий» деп айтылган – ошондон олимпиялык оюндары келип чыккан» деген маалыматты Ысык-Көлдөгү илимий конференцияда казактын окумуштуусунун оозунан уккам.

Астана-Алматыда болуп өткөн кышкы Азиялык оюндарынын ачылышында (2011-ж), орус тилинде маалымдаган комментатор аянтка дөңгөлөтүп чыгарылган бир нече дөңгөлөктөрдү комментариялап «колеса вывели на площадку не с проста, именно предки казахов придумали колесо» деп маалымдаганын уккамын.

Бул туура эмес маалымат болуп саналат. Себеби казак этносу жаш этностордон деп айтылат илимде. Ал эми дөңгөлөк болсо Байыркы Египеттеги археологиялык табылгыларда жана дубалдын бетиндеги сүрөттөрүндө көрсөтүлгөн маалыматтарына кайрылсак биздин замандан мурунку XIV кылымда фараондор согушта жана мергенчиликте пайдаланган эки дөңгөлөктүү ат арабалары (колесницалары) көрсөтүлөт. Бул деген заманбаптан үч жарым миң жыл мурун болгон тарыхый маалыматтарын чагылдырганын аныктайт. Каир музейинде сакталган кутучанын бетинде тартылган сүрөттө Тутанхамон фараонунун азиялыктар менен болгон согушундагы колесница үстүндө жаа менен атып жатканы көрсөтүлгөн. Бул маалымат «Искусство древнего Востока» деген китептин 125а иллюстрациясында берилген.

Кийинки мезгилдерде казак туугандардын өкүлдөрү «тогуз кумалакты», «көк бөрүнү» казак этносунун жеке менчиги деп ЮНЕСКОго таанытууга сунуштап жүрүшөт.

Бирок, «тогуз коргоол», «көк бөрү» Борбордук Азиянын бардык эле этносторунун оюндары болгон. Ошону эстен чыгаруу болбойт.

Кийинки мезгилдерде республикабызда кыргыздын улуттук түрлөрүнө кошууну талап кылган «кабартеп», «тайтебиш», «эр таймаш» деген түрлөрүн алардын авторлору улуттук спорттун түрлөрүнүн дирекциясына сунуштап келишет.

Е.Алимхановдун «Улуттук спорт менен оюндардын теориялык жана педагогикалык негиздери» деп аталган докторлук диссертациянын авторефератынын 25-бетинде мындай деп көрсөтүлгөн.

«Улуттук оюндардын пайда болушуна себеп болгондор кайсы бир калктын башынан өткөн тагдырына, чарбачылыгына, жашаган жеринин табигый шартына байланыштуу ар түрлүү болуп келген. Ошого байланыштуу түрк тилдүү калктардын арасында таралган улуттук оюндардын окшоштугу кездешет. Буга мисал ирээтинде көкпар

тартуу, кыз куу, оодарышпак, байге, күрөш, жаа атуу ж.б. түрлөрү казак, кыргыз, өзбек, түркмөн, татар, бурят ж.б. көптөгөн элдердин арасында таралганын көрүүгө болот» деп жазылган.

Биз дагы ушундай туура пикирди колдоор элек. Ошондой эле түндүк элдеринин, башка элдердин «таяк тартышын» да кыргыздын улуттук спортунун бир түрү деп айтуу да тарыхый маалыматтарын фальсификациялоо болуп эсептелет.

«Таяк тартышуу» оюну (мелдеши) карпаттык украиндерде, ханты элинде жана якуттарда бүгүнкү күнгө чейин өнүгүп келген. Бул маалыматтар «Дети и народные традиции», «Игры народов СССР» деген китептерде көрсөтүлгөн.

IV. Кыргыз Республикасынын дене тарбия жана спорт тарыхы боюнча кандайдыр бир теманын үстүндө иштегенде төмөнкү өзгөчөлүктөрдү эске алуу керек

Дене тарбия жана спорттун тырыхый маселелерин изилдегенде «тарыхый факт» жана «тарыхый мыйзам» деген түшүнүктөрдү даана билип туура колдонуу керек болот.

Тарыхтын илимий ыкмаларын тарыхый-логикалык, тарыхый-салыштырмалуу, тарыхый-генетикалык, ретроспективдик түрлөрүнө бөлүп атасак болот. Дагы бир тарыхтын илимий ыкмаларынан болуп көйгөйлүү - хроникалык ыкмасы эсептелет. Бул ыкманын өзгөчөлүгү - тарыхый окуяны мезгилдик мазмунун көрсөтөт. Мында окумуштуулар окуянын мезгилдик көлөмүн мүнөздөйт. Бул ыкманын түшүнүк аталмалары: хронология, эра, эпоха, тарыхый бөлүк, этап жана дата деген аталма - түшүнүктөрүн камтыйт.

Дене тарбия жана спорттун тарыхы тармагында болгон окуяны божомолдоп айтпас үчүн, туура эмес маалыматтарын таратпас үчүн илмпостор төмөнкүлөрдү билүүсү керек:

- тарых илиминдеги жыл эсептөө (периодизация) деген жагдайы эң маанилүү өзгөчөлүгү болуп саналат. Ошону туура колдонуу зарыл. Мисалы, «дүйнөнүн бардык

элдери кыргыздардан башталып таралган» деген жалган пикирди карап көрсөк, кыргыз этносу качан пайда болгон? Кыргыздар дүйнөлүк тарых аренасына качан келген? – деген суроолорго жооп берсек, ошону далилдесек көп нерселер өз ордуна келет [4];

- тарыхый илимдеринде дарек таануу (источниковедение) деген жагдайы да болот. Мында, кайсы бир окуяны баяндаганда, анын чын эле болгондугун, кайсы мезгилде болгонун кантип далилдейбиз? Деген суроолор туулат. Ошол болгон окуяны тактаган кандайдыр бир документ же дарек болушу керек [5];

- тарыхый илимдеринде историография (тарыхтын тарыхы) деген жагдайын да билүү керек. Мында биз кайсы бир тарыхый илиминин тарыхы кандай экенин баяндаган маалыматтарын өздөштүрүп алышыбыз керек.

Тарыхый илимдеринде, маселен – дене тарбия жана спорт тарыхында да болгон тарыхый окуяларды «божомолдоого», же аларды «фальсификациялоого» жол берилбейт. Тарыхый окуялары фактылар жана жыл эсептөөнүн негизинде баяндалат.

Тарыхый даректер, булактар аркылуу мурунку мезгилдерде болуп өткөн окуялардын элеси сүрөттөлөт жана илгерки замандар менен заманбап мезгилине гносеологиялык байланыш «көпүрө» түзүлөт.

Дагы бир такилип бар – мында кыргыз элинин оозеки чыгармаларын илим изилдөөдө колдонгондо бир нерсени эстеп жүрүү керек болот. Бул оозеки чыгармалардагы, манасчылардын, семетейчилердин, дастанчылардын автордун кошумчалагандарын, алардын фантазияларына байланыштуу апырылтып көрсөткөндөрүн илимде пайдаланууга болбойт. Мисалга алсак, Көкөтөйдүн ашында ат чабышта Аккуланын «канатын жайып зымырап» учкандыгын, же болбосо Кошой балбан менен Жолойдун күрөшүнүн алты күн созулгандыгын алсак жетиштүү болот. Ошондой эле Манас «жамбы атмайга» катышып Исфанада жасалган

«Ак келте» деген мылтыгы менен жамбыны атып түшүргөнү да кийинки мезгилдеги манасчылардын кошкону болуп саналат. Себеби Манастын тарыхы IX-X – кылымдарга дал келет деп көрсөтүшкөн М.Ауэзов, С.Мусаев, А.Бернштам ж.б. окумуштуулар. Ал эми окдарыны колдонуп атылган мушкет, мылтык, тапанча, замбиректер XIV-XV – кылымдардан баштап колдонулган. Мындай фантастикалык кошумчалангандар дастандарда көп эле кездешет. Ошолорду ылгап эпостордун негизги өзөгүн түзгөн чындык окуяларын апырылтып көрсөтүлгөндөрдөн бөлүп пайдалануу керек.

Баатырдык «Манас» эпосу кыргыз элинин VIII-IX-кылымдардагы тарыхын чагылдырат» деп көрсөткөн А.Н.Бернштам. [1, 176 б].

Жыйынтыктоо.

1. Кыргыз Республикасынын дене тарбия жана спортунун басып өткөн тарыхый жолу өтө узак болгон. Макалада кыргыздын салттуу дене тарбиясынын жана оюндарынын феодалдык доорунда, совет мезгилинде жана эгемендүүлүк учурунда өнүгүүсү көрсөтүлгөн.

2. Макалада улуттук спорттун түрлөрүнүн азыркы мезгилдеги абалы көрсөтүлүп, спорттук кыймылында кездешкен фальсификациялоорго сын берилген.

3. «Тарых жана маданият» жылында дене тарбия жана спортто, алардын тарыхый маалымдоосунда эмнелерге көңүл бу-

руу керек экени, тарых илиминин негизги өзгөчөлүктөрү, илимпоздорго коюлган талаптары көрсөтүлүп берилген. Мында алдыга коюлган негизги максат – жаш окумуштууларга берилген акыл-насаат жана илим изилдөөдө кездешкен ыкмалардын жол-жобосун көрсөтүү болуп саналат.

Адабияттар

1. Бернштам А.Н. Эпоха возникновения киргизского эпоса «Манас». «Манас» - героический эпос киргизского народа» деген китепте. - Фрунзе: «Илим». 1968. 148-176 б.

2. Иманалиев Т.Т., Саралаев М.К. Спорт (Кыргызстандагы дене тарбия жана спорт тарыхынын кыскача баяндамасы). –Бишкек: «Кыргыз энциклопедиясы» 7- том. 2016.

3. Мамбеталиев К.У. Государственная политика в сфере физической культуры: Анализ и концептуальные основы развития. –Бишкек: «Нур-Ас», 2013. -192.

4. Саралаев М.К., Букуев М.О. Роль кыргызских традиционных игр и состязаний в воспитании молодежи. – Бишкек. 2015. –С.208.

5. Саралаев М.К. Кыргыздын улуттук дене тарбия системасы // «Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жарчысы» -Бишкек.2013.8-18б.

6. Саралаев М.К., Мамбетов З. Кыргыздын улуттук дене тарбиясынын каржаттарынын классификацияга бөлүнүшү. // «Көчмөн цивилизациясы: эпостук чыгармалар жана спорттун улуттук түрлөрү» деген жыйнакта. - Булан – Сөгөттү. 2014. 215-220б.